

**Ο Αγροτικός Τομέας της Ελλάδος στο
Πλαίσιο του Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Περιβάλλοντος**

Νικόλαος Κ. Μπαλτάς
Καθηγητής Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών
Ευρωπαϊκή Έδρα Jean Monnet

Αθήνα 2013

Εισαγωγή

Ο αγροτικός τομέας στη χώρα μας εξακολουθεί να έχει μεγάλη σημασία από απόψεως συμβολής του τόσο στο ΑΕΠ και στην απασχόληση όσο και στο ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών. Η συμβολή του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα είναι πολύ μεγαλύτερη από τη μέση συμμετοχή των αντιστοίχων μεγεθών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ-15). Συγκεκριμένα, η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ της Ελλάδος είναι 6% έναντι 2% της ΕΕ, στην απασχόληση 16% έναντι 4%, στις εξαγωγές 23%, έναντι 8% (2002). Παράλληλα, ο αγροτικός τομέας εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό τον ομαλό εφοδιασμό της αγοράς σε είδη διατροφής και πρώτες ύλες για τη βιομηχανία. Μεγάλη είναι επίσης η σημασία του τομέα στην προστασία του περιβάλλοντος.

Η ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΚ) επέφερε την άμεση εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) και τη σταδιακή δασμολογική απελευθέρωση των εμπορικών ανταλλαγών αγροτικών προϊόντων με τις άλλες χώρες-μέλη. Συνεπώς, το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτυσσόταν η ελληνική γεωργία μεταπολεμικά άλλαξε ριζικά και οι ρυθμιστικές δυνατότητες της εθνικής αγροτικής πολιτικής περιορίστηκαν σημαντικά.

Στην εργασία αυτή γίνεται προσπάθεια αξιολόγησης των εξελίξεων της ελληνικής γεωργίας κατά τη διάρκεια της τριακονταετούς και πλέον εφαρμογής της ΚΑΠ. Παράλληλα, σκιαγραφούνται οι διαφαινόμενες προοπτικές στον αγροτικό τομέα μετά τη Συμφωνία για την ενδιάμεση αναθεώρηση της ΚΑΠ, τη διεύρυνση της ΕΕ, των διαπραγματεύσεων για την απελευθέρωση του εμπορίου αγροτικών προϊόντων στα πλαίσια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), και της πολιτικής συμφωνίας της 26 Ιουνίου 2013 για την αναθεώρηση της ΚΑΠ,

2. Ο αγροτικός τομέας στο πλαίσιο της Ε.Κ.

Η ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα προκάλεσε διάφορες συνέπειες στον αγροτικό τομέα, κυρίως λόγω της αντικατάστασης της εθνικής αγροτικής πολιτικής που εφαρμοζόταν πριν από το 1981 από την ΚΑΠ. Τα κυριότερα μέσα πολιτικής τα οποία η χώρα μας εφάρμοσε για τη στήριξη του πρωτογενή τομέα πριν από την ένταξη της στην ΕΟΚ περιλάμβαναν μηχανισμό αγοραστικής παρέμβασης, άμεσες εισοδηματικές ενισχύσεις, επιδοτήσεις των αγροτικών εισροών,

επιδότησεις εξαγωγών για τα πλεονασματικά και εξαγωγίμα προϊόντα, μέτρα προστασίας από τις εισαγωγές και ευνοϊκή πιστωτική πολιτική. Η νέα πολιτική ενίσχυσε σημαντικά τα αγροτικά εισοδήματα, τόσο μέσω των μηχανισμών στήριξης των γεωργικών προϊόντων και των επιδοτήσεων από τον κοινοτικό προϋπολογισμό όσο και με προστατευτικά μέσα, κυρίως με αντισταθμιστικές εισφορές στις εισαγωγές. Συγκεκριμένα, ενώ το 1980 οι συνολικές επιδοτήσεις για τη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος ήταν 16,3% της ακαθάριστης αξίας παραγωγής, το 1998 έφθασε στο 48,6% συνολικά, από τις οποίες μόνο το 6,1% προερχόταν από τον εθνικό προϋπολογισμό και το υπόλοιπο 42,5%, από το Τμήμα Εγγυήσεων του FEOGA.

Πίνακας 1: Στήριξη αγροτικού τομέα από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους
(δισ. δρχ.)

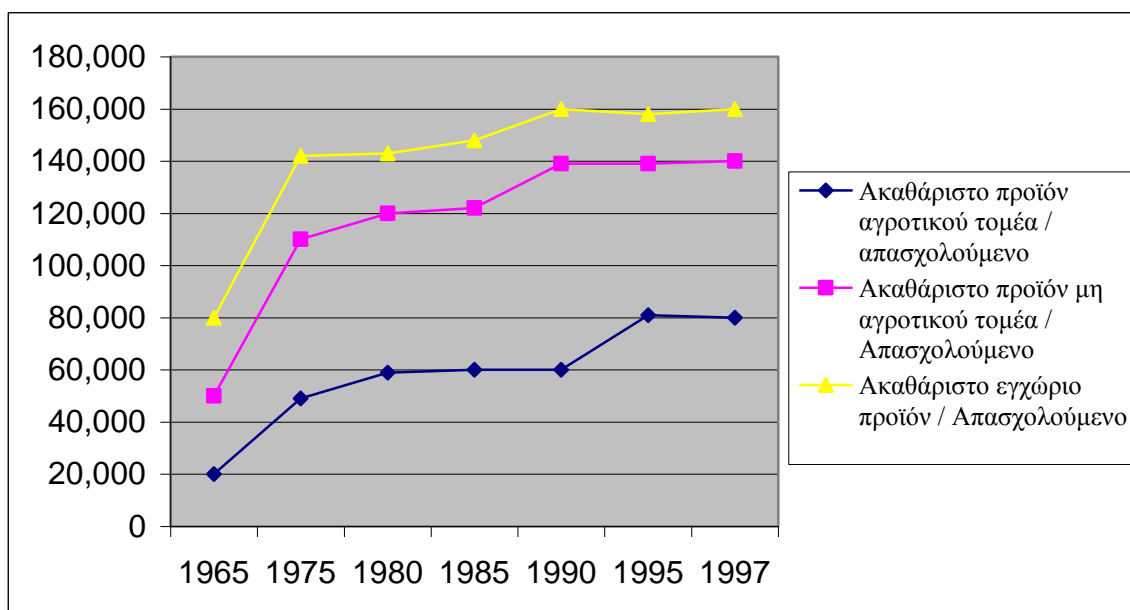
Έτος	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (1)	Κοινοτικές Δαπάνες από Τμήμα Εγγυήσεων FEOGA		Επιδότησεις στον Αγροτικό Τομέα από Εθνικούς Πόρους		Συνολικές Δαπάνες	
		Ποσό (2)	Ως ποσοστό της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (%) (3)	Ποσό (4)	Ως ποσοστό της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (%) (5)	Ποσό (6)	Ως ποσοστό της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (%) (7)
1980	205	-	-	40,8	16,3	40,8	16,3
1981	303	9,0	3,0	85,2	28,1	94,2	31,1
1982	381	44,6	11,7	80,1	21,0	124,7	32,7
1983	414	76,3	18,4	65,5	15,8	141,8	34,2
1984	539	84,1	15,6	73,4	13,6	157,5	29,2
1985	665	120,9	18,2	114,3	17,2	235,2	35,4
1986	753	187,8	25,0	117,5	15,6	305,3	40,6
1987	801	204,8	25,6	113,1	14,1	317,9	39,7
1988	945	217,1	23,0	127,9	13,5	345,0	36,5
1989	1.129	286,7	25,4	160,5	14,2	447,2	39,6
1990	1.141	373,4	32,7	216,3	19,0	589,7	51,7
1991	1.619	476,8	29,5	204,0	12,6	680,8	42,1
1992	1.574	528,0	33,5	195,0	12,4	723,0	45,9
1993	1.596	709,0	44,4	225,7	14,1	934,7	58,5
1994	1.924	768,0	40,0	187,5	9,7	955,5	49,7
1995	1.958	729,1	37,2	166,5	8,5	895,6	45,7
1996	1.768	865,9	49,0	186,6	10,6	1.052,5	59,5
1997	1.935	838,2	43,3	140,5	7,3	978,7	50,6
1998	1.927	819,4	42,5	117,7	6,1	937,1	48,6

Πηγή: Υπουργείο Γεωργίας, 1999.

Τα ποσοστά αυτά φανερώνουν την τεράστια χρηματοδοτική συμβολή της ΚΑΠ στη στήριξη των αγροτικών εισοδημάτων (Μπαλτάς, 2001).

Με την εφαρμογή της ΚΑΠ, η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα αυξήθηκε ταχύτερα από την αντίστοιχη του μη αγροτικού τομέα που εξακολουθεί πάντως να υπολείπεται κατά πολύ εκείνης της ΕΕ-15. Συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1980-97 η παραγωγικότητα της εργασίας στον αγροτικό τομέα αυξήθηκε σε σταθερές τιμές με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,7% έναντι 0,5% των άλλων τομέων της οικονομίας.

Διάγραμμα1: Παραγωγικότητα της εργασίας του αγροτικού και μη αγροτικού τομέα (σταθερές τιμές 1970)

Πηγή: ΕΣΥΕ

Επισημαίνεται, όμως, ότι αυτό είναι αποτέλεσμα κυρίως της μείωσης του αγροτικού πληθυσμού και όχι της ανόδου της αξίας της αγροτικής παραγωγής. Αυτό ήταν το λογικό επακόλουθο των μηχανισμών της ΚΑΠ που επικεντρώνονταν στη στήριξη των τιμών και των εισοδημάτων και πολύ λιγότερο στη βελτίωση των δομών του αγροτικού τομέα. Αλλά και οι όποιοι πόροι διατέθηκαν για τον εκσυγχρονισμό του αγροτικού τομέα πολλές φορές εξυπηρετήσαν σκοπούς διαφορετικούς από εκείνους που αρχικά είχαν προγραμματιστεί. Είναι πιθανό επίσης ότι η εκσυγχρονιστική διάθεση αμβλύθηκε τόσο από την πλευρά του κράτους όσο και από την πλευρά του συνεταιριστικού κινήματος και των αγροτών, λόγω της σχετικής ευημερίας που εξασφάλιζαν οι προστατευτικοί μηχανισμοί της ΚΑΠ.

Το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων επηρεάστηκε από την εφαρμογή της ΚΑΠ. Συγκεκριμένα, επέφερε σημαντική εκτροπή εμπορίου με τη μεταβολή των εισαγωγών αγροτικών προϊόντων από τρίτες χώρες σε εισαγωγές από άλλες χώρες μέλη της Ε.Ε. Έτσι, ενώ ο λόγος της αξίας των εξαγωγών προς τις εισαγωγές αγροτικών προϊόντων πριν την ένταξη της Ελλάδος ήταν 1,4, στην επόμενη δεκαετία μειώθηκε σε 0,7 μετατρέποντας τη χώρα από πλεονασματική σε ελλειμματική. Η εξέλιξη αυτή δεν οφείλεται μόνο στις υψηλότερες τιμές των αγροτικών προϊόντων της Ε.Ε., αλλά και του γεγονότος ότι η Ελλάδα εισάγει κρέατα και γαλακτοκομικά που είναι ελλειμματική και στα οποία οι τιμές διαμορφώνονται σε υψηλότερα επίπεδα λόγω της κοινοτικής προτίμησης. Αντίθετα, η Ελλάδα είναι πλεονασματική σε φρούτα και λαχανικά, τα οποία δεν μπορεί να τα εξάγει σε υψηλότερες τιμές λόγω της σχετικά χαμηλής προστασίας.

3. Οι Εξελίξεις στην ΚΑΠ: Από την Αναθεώρηση του 1992 στην Agenda 2000

Μία από τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις ήταν αυτή που επιτεύχθηκε στο Συμβούλιο Υπουργών Γεωργίας στις 21 Μαΐου 1992, χωρίς, να αναιρεί τους στόχους που διατυπώνονται στο άρθρο 39 της Συνθήκης της Ρώμης και τις αρχές στις οποίες στηρίζεται η ΚΑΠ. Η αναθεώρηση αυτή αφορούσε αρκετά γεωργικά προϊόντα της Κοινότητας (σιτηρά, ελαιούχοι σπόροι, βόειο και αιγοπρόβειο κρέας, γαλακτοκομικά προϊόντα) και μετέθεσε το καθεστώς προστασίας από τις τιμές στήριξης σε ένα σύστημα άμεσων στρεμματικών ή ανά κεφαλή ζώου εισοδηματικών ενισχύσεων. Συγχρόνως εισήγαγε νέα μέσα πολιτικής που συμπληρώνουν τα ήδη υπάρχοντα π.χ. περιορισμό της χρήσης συντελεστών παραγωγής (π.χ. αγρανάπαυση) και διατήρηση του μέτρου των ποσοστώσεων στην παραγωγή γάλακτος. Η μεταρρύθμιση περιέλαβε επίσης και «συνοδευτικά μέτρα» που αφορούν την πρόωρη συνταξιοδότηση των γεωργών, την αναδάσωση και την εφαρμογή φιλικών προς το περιβάλλον πρακτικών.

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα της αναθεώρησης της ΚΑΠ του 1992, μπορούμε να καταλήξουμε σε τρεις γενικές διαπιστώσεις: πρώτον, τα τεράστια αποθέματα που υπήρχαν μειώθηκαν δραστικά για όλα τα προϊόντα· δεύτερον, η δημοσιονομική δαπάνη για την ΚΑΠ κρατήθηκε κάτω από έλεγχο, και τρίτον, τα γεωργικά εισοδήματα βελτιώθηκαν με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό της τάξεως του 4,5%, κατά την περίοδο 1992-96, που διαφοροποιείται μεταξύ των κρατών - μελών της Ε.Ε., καθώς και μεταξύ των κλάδων με περισσότερο ευνοημένους εκείνους στους οποίους εφαρμόστηκε η μεταρρύθμιση του 1992.

Με την αναθεώρηση του 1992 μετατέθηκε το κύριο βάρος της προστασίας από τους καταναλωτές στους φορολογούμενους. Από τα συνοδευτικά μέτρα, η αναδάσωση έχει μικρή πρακτική σημασία στην Ελλάδα, λόγω του μικρού μεγέθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, εκτός από τη δυνατότητα συμβολής στην αναδάσωση και προστασία των μειονεκτικών και περιβαλλοντικά ευαίσθητων περιοχών. Εξάλλου, η ζήτηση λιπασμάτων παρουσιάζει κάμψη, η οποία οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μείωση της στήριξης των προϊόντων φυτικής προέλευσης καθώς και στην ολοσχερή κατάργηση των εθνικών επιδοτήσεων. Σχετικά με το μέτρο της πρόωρης συνταξιοδότησης μετά την αύξηση της συμμετοχής του κοινοτικού προϋπολογισμού αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει για την ελληνική πλευρά μια από τις πιο θετικές όψεις της αναθεωρημένης ΚΑΠ. Το μέτρο αυτό, σε συνδυασμό με την περιοριστική πολιτική τιμών, θα μπορούσε να συμβάλει στη μείωση της αξίας της γης και να διευκολύνει στη συνένωση γεωργικών εκτάσεων που θα οδηγήσουν τελικά στην αύξηση του μεγέθους των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Οι διαρθρωτικές αυτές μεταβολές θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τις αναγκαίες συνθήκες για τη διατήρηση του μεγίστου αριθμού βιώσιμων αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην ευρύτερη οικονομία της υπαίθρου. Δυστυχώς, όμως, το μέτρο δεν εφαρμόστηκε με το δέοντα τρόπο με συνέπεια να μην επιφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα (Baltas, 1997).

Μία δεύτερη σημαντική μεταρρύθμιση αποτελεί η Συμφωνία της Agenda 2000, η οποία βασίζεται και αποτελεί συνέχεια της αναθεώρησης του 1992. Στη Σύνοδο Κορυφής του Βερολίνου της 24-25 Μαρτίου 1999, οι αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων κατέληξαν σε μια γενική συμφωνία που όμως είναι λιγότερο φιλόδοξη από τις αρχικές προτάσεις της Επιτροπής αλλά και από εκείνες του Συμβουλίου Υπουργών Γεωργίας της 11ης Μαρτίου του ίδιου έτους. Οι τιμές για τρία βασικά προϊόντα (δημητριακά, βόειο κρέας, και γαλακτοκομικά προϊόντα) μειώθηκαν σημαντικά με παράλληλη εισοδηματική αντιστάθμιση αλλά σε κατώτερα επίπεδα από τις αρχικές προτάσεις της Επιτροπής. Καινοτομικά στοιχεία που υπήρχαν στην Agenda 2000, όπως η κατάργηση της υποχρεωτικής αγρανάπαυσης και ο καθορισμός ανώτατων ορίων συμπληρωματικών ενισχύσεων ανά αγροτική εκμετάλλευση δεν περιλαμβάνονται μεταξύ των αποφάσεων. Το ίδιο συνέβη και σε μεταγενέστερες προτάσεις, όπως εθνική συμμετοχή στις αγροτικές δαπάνες της ΚΑΠ. Πάντως πρέπει να λεχθεί ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της Ε.Ε. οι αγροτικές δαπάνες θα παρέμεναν αμετάβλητες σε σταθερές τιμές για τα επόμενα επτά χρόνια. Τέλος, πρέπει να λεχθεί ότι η χορήγηση αντισταθμιστικών ενισχύσεων συνδέεται με την ικανοποίηση ορισμένων

περιβαλλοντικών παραμέτρων (Baltas, 2001).

Η ποσοτική ανάλυση που έγινε σχετικά με τις συνέπειες από τη Συμφωνία του Βερολίνου (1999) στον ελληνικό αγροτικό τομέα έδειξε ότι οι ωφέλειες των καταναλωτών υπερτερούσαν σημαντικά των απωλειών του εισοδήματος των παραγωγών. Αυτό ιδιαίτερα ισχύει για το βόειο κρέας, το αγελαδινό γάλα, το μαλακό σιτάρι και το κριθάρι. Το αντίθετο ισχύει, όμως, για το σκληρό σιτάρι, τον αραβόσιτο και τον ηλιόσπορο. Οι προσαρμογές των θεσμικών τιμών και των άμεσων πληρωμών εκτιμήθηκε ότι θα προκαλούσε μείωση των εισροών από τον κοινοτικό προϋπολογισμό, εκτός από την περίπτωση του σκληρού σιταριού. Αναφορικά με τις δυνατότητες εξαγωγών σκληρού σιταριού, εκτιμήθηκε ότι θα μειωθούν, ενώ οι εισαγωγές μαλακού σιταριού, κριθαριού, αραβοσίτου, βόειου κρέατος και γαλακτοκομικών εκτιμήθηκε ότι θα αυξηθούν. Σε κάθε περίπτωση, τα σχετικά μεγέθη του οφέλους των καταναλωτών, της ζημίας των παραγωγών, καθώς και του ύψους των κοινοτικών εισροών για τη χώρα μας, εκτιμήθηκαν ως μη ιδιαίτερα σημαντικά μεγέθη (Baltas, 2002).

4. Η Συμφωνία του Γύρου της Ουρουγουάης και οι Διαπραγματεύσεις του Γύρου της Χιλιετίας

Η Συμφωνία του Γύρου της Ουρουγουάης για τα αγροτικά προϊόντα δεσμεύει τα Συμβαλλόμενα Μέρη σε τρεις βασικές περιοχές: εσωτερική στήριξη, πρόσβαση στις αγορές και εξαγωγικές επιδοτήσεις. Η μείωση της εσωτερικής στήριξης δεν αποτέλεσε ποτέ πρόβλημα για την Ε.Ε., γιατί η αναθεώρηση της ΚΑΠ μείωσε τις εσωτερικές επιδοτήσεις περισσότερο. Επίσης, οι μειώσεις των δασμών, αντισταθμιστικών εισφορών και άλλων μη-δασμολογικών μέτρων δεν επιφέρουν ουσιαστικά μείωση της προστασίας, διότι διάφοροι τρόποι μέτρησης και ορισμοί χρησιμοποιήθηκαν από τα Συμβαλλόμενα Μέρη για να φανούν πιο μεγάλα τα αρχικά επίπεδα προστασίας. Τέλος, οι μειώσεις στις επιδοτούμενες ποσότητες καθώς και στις δαπάνες των εξαγωγικών επιδοτήσεων φαίνεται ότι επέφεραν μικρούς περιορισμούς στις εξαγωγές των ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Ως γενικό συμπέρασμα σχετικά με τις επιπτώσεις της Συμφωνίας στην ελληνική γεωργία φαίνεται ότι αυτές υπήρξαν περιορισμένες (Σαρρής, Μέργος και Σάρρος, 1996).

Οι νέες πολυμερείς εμπορικές διαπραγματεύσεις τυπικά άρχισαν τον Δεκέμβριο 1999 όπως είχε αποφασισθεί στη Συμφωνία του Γύρου της Ουρουγουάης, και

αποβλέπουν σε περαιτέρω μείωση της εσωτερικής στήριξης, της εξωτερικής προστασίας και των εξαγωγικών επιδοτήσεων. Οι διαπραγματεύσεις ουσιαστικά άρχισαν στην Doha του Κατάρ το 2002. Από την άλλη πλευρά οι ΗΠΑ διακήρυσσαν την κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων, τη δραστική μείωση ή ακόμη και εξάλειψη των δασμών στα αγροτικά προϊόντα, τη μείωση της εσωτερικής στήριξης, την αναμόρφωση της λειτουργίας των κρατικών εξαγωγικών επιχειρήσεων και τον καθορισμό αυστηρών κανόνων για την εξάλειψη των τεχνικών εμποδίων που περιορίζουν το εμπόριο. Ωστόσο, τα τελευταία πέντε χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά τις εξαγωγικές επιδοτήσεις, καθώς επίσης και τις άμεσες ενισχύσεις στη γεωργία τους.

Στη συνέχεια, η ΕΕ προχώρησε σε νέα αναθεώρηση της ΚΑΠ (όπως θα δούμε παρακάτω) και τον Ιούνιο του 2003 αποφάσισε σημαντικές αλλαγές στις Κοινές Οργανώσεις των Αγορών των περισσότερων αγροτικών προϊόντων με τρόπο που να περιορίζεται η στρεβλωτική επίδραση των επιδοτήσεων στο διεθνές εμπόριο (μερική αποσύνδεση επιδοτήσεων από τον όγκο παραγωγής). Αμέσως μετά σύναψε συμφωνία με τις ΗΠΑ για κοινές θέσεις ενόψει της Συνόδου του Cancun το Σεπτέμβριο του 2003. Η «επιθετική» στάση ωστόσο των αναπτυσσόμενων χωρών στη Σύνοδο αυτή για μεγαλύτερη μείωση των αγροτικών επιδοτήσεων και των δασμών οδήγησε σε αδιέξοδο. Έτσι, οι πιθανότητες ότι θα υπάρξει σύντομα (δηλ. εντός του 2005 όπως προβλεπόταν) μια πολυμερής συμφωνία εκμηδενίστηκαν.

5. Η Αγροτική Πτυχή της Διεύρυνσης της Ε.Ε.

Οκτώ χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ΧΚΑΕ), μαζί με την Κύπρο και τη Μάλτα υπέγραψαν τη Συνθήκη για την ένταξη τους στην Ε.Ε. στην Αθήνα που άρχισε να ισχύει από τον Μάιο του 2004. Η Βουλγαρία και η Ρουμανία εντάχθηκαν το 2007 (Baltas, 2004).

Μετά τη Συμφωνία Σύνδεσης των ΧΚΑΕ με την ΕΕ, οι χώρες αυτές υπέβαλαν αίτηση για την πλήρη ένταξη τους. Αν και ο αριθμός των καταναλωτών της Ε.Ε. αυξήθηκε περίπου κατά 100 εκατ., η μέση αγοραστική δύναμη των κατοίκων των ΧΚΑΕ είναι περίπου το ένα τρίτο εκείνης των καταναλωτών της Ε.Ε. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της ΕΕ αυξήθηκαν περίπου κατά 60 εκατ. εκτάρια και προσέγγισαν τα 200 εκατομμύρια εκτάρια. Οι απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα τουλάχιστον διπλασιάστηκαν. Η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ των ΧΚΑΕ κυμαίνεται από 2,4% μέχρι 14,6% έναντι 2,1% του

μέσου όρου της ΕΕ-15, στο εργατικό δυναμικό από 4,6% μέχρι 44,4% έναντι 4,3% της ΕΕ-15, στις εξαγωγές από 4,8% μέχρι 20,5% και στις εισαγωγές από 6,8% μέχρι 11% (Baltas, 2004). Οι ΧΚΑΕ έχουν σοβαρές ανάγκες για διαρθρωτικές βελτιώσεις στον αγροτικό τομέα, καθώς και στους τομείς με τους οποίους αυτός διασυνδέεται (Mergos, 1998).

Σχετικά με τις επιπτώσεις που έχει η διεύρυνση στον κοινοτικό προϋπολογισμό, διάφορες εκτιμήσεις που έγιναν αρχικά αναβίβαζαν το κόστος από 5 μέχρι 50 δισ. Ευρώ και εξαρτώνται από τις υποθέσεις οι οποίες χρησιμοποιούνται στα διάφορα σενάρια. Παρά τις αρχικές αυτές εκτιμήσεις, στη Σύνοδο του Βερολίνου συμφωνήθηκε όπως η πρόβλεψη στον προϋπολογισμό για τη μελλοντική διεύρυνση θα κυμανθεί από 6,45 δισ. Ευρώ το 2002 (πρώτο υποτιθέμενο έτος της διεύρυνσης) μέχρι 16,78 δισ. Ευρώ το 2006. Ειδικότερα, οι προβλέψεις για τις αγροτικές δαπάνες είναι πολύ περιορισμένες και θα κυμανθούν από 1,6 δισ. Ευρώ το 2002 μέχρι 3,4 Ευρώ το 2006.

Πίνακας 2: Δημοσιονομικές προοπτικές για την ένταξη των ΧΚΑΕ (σε εκατ. Ευρώ, σε τιμές 1999)

	2002	2003	2004	2005	2006
Γεωργία	1.600	2.030	2.450	2.930	3.400
Διαρθρωτικές ενέργειες	3.750	5.830	7.920	10.000	12.080
Εσωτερικές πολιτικές	730	760	790	820	850
Διοικητικές δαπάνες	370	410	450	450	450
Συνολικές δαπάνες	6.450	9.030	11.610	14.200	16.780

Πηγή: Συμπεράσματα Συμβουλίου Κορυφής, Βερολίνο, 1999.

Η διεύρυνση της ΕΕ θα απαιτούσε επέκταση του μηχανισμού στήριξης των τιμών της ΚΑΠ και στα νέα μέλη. Αυτό συνεπάγεται σημαντική άνοδο των τιμών παραγωγού λαμβανομένου υπόψη ότι οι τιμές παραγωγού στις ΧΚΑΕ ήταν μικρότερες εκείνων της ΕΕ-15. Για την αποφυγή δυσμενών καταστάσεων, η Επιτροπή υιοθέτησε τη σταδιακή εφαρμογή των άμεσων ενισχύσεων κατά τη διάρκεια μιας μεταβατικής περιόδου δέκα ετών. Η απόφαση που ελήφθη στη Σύνοδο Κορυφής των Βρυξελλών (2002) προέβλεπε σε πρώτο στάδιο για τα έτη 2004, 2005, 2006 και 2007 να χορηγηθούν άμεσες ενισχύσεις ίσες με το 25%, 30%, 35% και 40% αντίστοιχα του ποσού που

προβλέπει το σημερινό σύστημα, και θα μπορούσαν να συμπληρωθούν με εθνικούς πόρους ώστε να μη μειωθούν τα συνολικά επίπεδα στήριξης μετά την προσχώρηση. Σε δεύτερο στάδιο, μετά το 2007, οι άμεσες ενισχύσεις θα διαμορφωθούν σταδιακά φθάνοντας στο 100% το 2013. Στο Συμβούλιο Κορυφής των Βρυξελλών στις 24-25 Οκτωβρίου 2002 αποφασίστηκε όπως τεθεί ένα ανώτατο όριο στις γεωργικές δαπάνες κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007-2013, οι οποίες θα παραμείνουν στο επίπεδο του 2006 προσαυξημένες ετησίως κατά 1% για τον αναμενόμενο πληθωρισμό.

Σχετικά με τις αναμενόμενες επιπτώσεις από τη διεύρυνση για τον αγροτικό τομέα της Ελλάδας, το βασικότερο πρόβλημα διαγράφεται στο δημοσιονομικό τομέα, όπου υπάρχει αφενός, μεν η αδυναμία αύξησης του κοινοτικού προϋπολογισμού και αφετέρου παρουσιάζονται πολλές διαρθρωτικές αδυναμίες στις ΧΚΑΕ και συνεπώς απαιτείται σημαντική οικονομική βοήθεια που μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των πόρων με κίνδυνο απώλειας πόρων για τη χώρα μας.

Από την άλλη πλευρά η διάρθρωση της γεωργίας των προς ένταξη χωρών δεν είναι ανταγωνιστική με εκείνη της Ελλάδος εκτός από την περίπτωση του αιγοπρόβειου κρέατος. Αντίθετα, η ένταξη των ΧΚΑΕ στην ΕΕ μπορεί αφενός να αποτελέσει διέξοδο μεσο-μακροπρόθεσμα για τις εξαγωγές Ελληνικών αγροτικών προϊόντων και αφετέρου να συμβάλει στην άρση ορισμένων εμποδίων που παρατηρούνται σήμερα (Baltas, 2006).

6. Η Ενδιάμεση Αναθεώρηση της ΚΑΠ

Η ενδιάμεση αναθεώρηση της ΚΑΠ της 26ης Ιουνίου 2003 επιβλήθηκε από την ανάγκη αφενός μεν να περιοριστούν οι δαπάνες του κοινοτικού προϋπολογισμού για τη γεωργία μέχρι το 2013, ενόψει και της διεύρυνσης της ΕΕ-15, αφετέρου δε να προσαρμοστούν οι ενισχύσεις του αγροτικού τομέα σύμφωνα με τις επιταγές του ΠΟΕ. Ταυτόχρονα με την ενδιάμεση αναθεώρηση διατυπώνονται τα διαπραγματευτικά όρια της ΕΕ. Με την τελευταία αναθεώρηση εισάγεται η αποδέσμευση της στήριξης από τον όγκο της παραγωγής, επιβάλλεται η συμμόρφωση των αγροτών με περιβαλλοντικά και ποιοτικά κριτήρια και σε ορισμένες περιπτώσεις περιορίζεται η εισοδηματική στήριξη των μεγαλύτερων σε μέγεθος αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ οι εξοικονομούμενοι πόροι διατίθενται για την αγροτική ανάπτυξη. Η αποδέσμευση σημαίνει ότι οι αγρότες θα μπορούν να παίρνουν την ίδια με το παρελθόν

επιδότηση (ενιαία ενίσχυση) που εισέπραξαν κατά μέσο όρο την τριετία 2000-2002, ανεξάρτητα από τα ποια προϊόντα θα παράγουν στο μέλλον ή ακόμα και χωρίς αγροτική παραγωγή, αρκεί να διατηρούν την αγροτική τους εκμετάλλευση σε καλή κατάσταση από περιβαλλοντικής άποψης.

Η εισαγωγή της αποδέσμευσης, όμως, μπορεί να προκαλέσει είτε εγκατάλειψη της παραγωγής εάν το κόστος υπερβαίνει την πρόσοδο, είτε στροφή προς την παραγωγή προϊόντων με μεγαλύτερη πρόσοδο ή μικρότερο κόστος, εάν αυτά υπάρχουν και είναι δυνατόν να καλλιεργηθούν. Προκειμένου να μετριασθούν τα παραπάνω ενδεχόμενα, στην τελική απόφαση του Συμβουλίου Υπουργών περιλαμβάνονται περιορισμένα στοιχεία σύνδεσης της ενίσχυσης με την παραγωγή. Επίσης, από το 2007 δημιουργήθηκε ένας μηχανισμός που διασφαλίζει ότι τα ποσά για τη χρηματοδότηση της ΚΑΠ δεν θα υπερβαίνουν τα ετήσια όρια του χρηματοοικονομικού προγράμματος μέχρι το 2013. Τέλος, για την Ελλάδα αυξάνεται η ποσόστωση του αγελαδινού γάλακτος κατά 120 χιλιάδες τόνους.

Η μερική αποδέσμευση σε συνδυασμό με τη συμμόρφωση των αγροτών με περιβαλλοντικά και ποιοτικά κριτήρια αποτελούν τα βασικά καινοτομικά στοιχεία της νέας αναθεώρησης.

Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, με την νέα αναθεώρηση της ΚΑΠ η παραγωγή και οι καλλιεργούμενες εκτάσεις για σιτηρά και ελαιούχους σπόρους στην ΕΕ-15 θα παραμείνουν αμετάβλητα ή θα σημειωθεί μικρή πτώση. Οι καλλιέργειες που θα υποστούν τις μεγαλύτερες μειώσεις είναι η σίκαλη, το σκληρό σιτάρι και το ρύζι. Τα δύο τελευταία αγροτικά προϊόντα ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τη χώρα μας. Στο επίπεδο της ΕΕ-15 εκτιμάται πτώση της παραγωγής, της κατανάλωσης και κυρίως των εξαγωγών στο βόειο κρέας και στο βούτυρο λόγω αύξησης των αγοραίων τιμών, ενώ αναμένεται μικρή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του χοίρειου κρέατος και των πουλερικών. Η προοπτική αύξησης των τιμών είναι ευνοϊκή για την παραγωγή τυριών και φρέσκων γαλακτοκομικών προϊόντων. Οι συνολικές συνέπειες στα αγροτικά εισοδήματα της ΕΕ-15 θα είναι αρνητικές αλλά οριακές σε σχέση με την Agenda 2000. Σχετικά με την εξέλιξη του ακαθαρίστου αγροτικού εισοδήματος στα νέα κράτη-μέλη, αυτό θα αυξηθεί σε πραγματικούς όρους σε σχέση με το 2002 λόγω της διεύρυνσης και όχι της αναθεώρησης της ΚΑΠ (Baltas, 2005).

Η αναθεώρηση του καθεστώτος των μεσογειακών προϊόντων, όπως το ελαιόλαδο, ο καπνός και το βαμβάκι, που έγινε τον Απρίλιο του 2004 κινείται μέσα στα υπάρχοντα δημοσιονομικά πλαίσια στήριξης των προϊόντων αυτών καθώς και στο

πνεύμα της αναθεώρησης του Ιουνίου του 2003. Η αναθεώρηση άρχισε το 2006 και θα έχει ουδέτερο αποτέλεσμα στις γεωργικές δαπάνες του κοινοτικού προϋπολογισμού. Οι επιδοτήσεις για τα τρία αγροτικά προϊόντα κοστίζουν 4 δις. Ευρώ ετησίως, που αντιστοιχούν στο 10% των αγροτικών δαπανών της ΚΑΠ (Baltas, 2006). Η διαδικασία της αναθεώρησης συνεχίστηκε με τη ζάχαρη το Νοέμβριο του 2005 και τα φρούτα και τα λαχανικά τον Ιούνιο του 2007.

7. Συμπεράσματα – Προοπτικές

Οι εξελίξεις στην Κοινή Αγροτική Πολιτική, οι συμφωνίες στον ΠΟΕ που δεσμεύουν και την Ελλάδα και βέβαια η διεύρυνση της ΕΕ έχουν άμεση επίπτωση στην ελληνική γεωργία.

Οι αλλαγές στην ΚΑΠ θα έχουν σημαντική επίδραση στις εξελίξεις και στην επίτευξη των στόχων που έχουν τεθεί για την ελληνική γεωργία. Αν κρίνει κάποιος από την τριακονταετή περίπου εφαρμογή της ΚΑΠ στην ελληνική γεωργία, προκύπτει ότι αυτή ευνοήθηκε περισσότερο από κάθε άλλο κλάδο της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, η εφαρμογή της ΚΑΠ στην Ελληνική γεωργία προκάλεσε επίσης ορισμένα αρνητικά αποτελέσματα, όπως π.χ. στρέβλωση της σύνθεσης της αγροτικής παραγωγής, απομόνωση των παραγωγών από τις δυνάμεις της αγοράς, συνεχής αύξηση του ελλείμματος του ισοζυγίου αγροτικών προϊόντων, κλπ. Πάντως φαίνεται ότι και στο μέλλον οι αλλαγές στην ΚΑΠ θα οριοθετήσουν και τις δυνατότητες ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας και θα επιβάλουν σημαντικές αλλαγές στη συμπεριφορά των αγροτών. Επειδή όπως είναι γνωστό, οι αλλαγές στην ΚΑΠ κινούνται προς την κατεύθυνση της στήριξης των αγροτικών εισοδημάτων με προϋποθέσεις τήρησης κριτηρίων περιβαλλοντικού και ποιοτικού χαρακτήρα, η ελληνική γεωργία μπορεί να επωφεληθεί προκειμένου να στραφεί προς την ποιότητα και την εφαρμογή μεθόδων παραγωγής φιλικών στο περιβάλλον, πράγμα που βρίσκεται μέσα στους στόχους που τέθηκαν.

Ωστόσο, η τάση περιορισμού των επιδοτήσεων και μερικής επανεθνικοποίησης των δαπανών αναμένεται να επηρεάσει τα αγροτικά εισοδήματα παρά τη μερική αντιστάθμιση με διαρθρωτικού χαρακτήρα ενισχύσεις.

Το 2005 το Συμβούλιο των Υπουργών Οικονομικών αποφάσισε ότι το σύνολο των δαπανών του προϋπολογισμού δεν μπορεί να υπερβεί το 0,99% (έναντι 1,14%) του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος της Ε.Ε. Η συνολική χρηματοδότηση της

Ευρωπαϊκής γεωργίας από τον κοινοτικό προϋπολογισμό θα ανέλθει στα 371,2 δις Ευρώ, από τα οποία τα 293,1 δις Ευρώ για αγροτικές επιδοτήσεις (Πυλώνας Α) και 69,75 δις Ευρώ για την αγροτική ανάπτυξη (Πυλώνας Β) για την περίοδο 2007 – 2013.

Στις 20 Νοεμβρίου 2008, οι Υπουργοί Γεωργίας αποφάσισαν μια νέα αναθεώρηση της ΚΑΠ. Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε «διαγνωστικός έλεγχος» και αποσκοπεί στον εκσυγχρονισμό, απλοποίηση και εξορθολογισμό της ΚΑΠ. Μεταξύ των άλλων μέτρων η συμφωνία περιλαμβάνει την κατάργηση της αγρανάπαυσης και τη βαθμιαία αύξηση των ποσοστώσεων στο γάλα μέχρι την τελική τους κατάργηση το 2015. Οι Υπουργοί αποφάσισαν να μειώσουν τις άμεσες πληρωμές για τους μεγάλους αγρότες και μεταφορά των πόρων στο ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης. Έτσι, η νέα αυτή πολιτική θα προσαρμοσθεί καλύτερα στις νέες προκλήσεις και ευκαιρίες που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή γεωργία, όπως της κλιματικής αλλαγής της ανάγκης για καλύτερη διαχείριση των υδάτινων πόρων, της προστασίας της βιοποικιλότητας και της παραγωγής πράσινης ενέργειας. Με τις νέες αυτές ρυθμίσεις, οι άμεσες πληρωμές είναι πλήρως αποσυνδεδεμένες με την αγροτική παραγωγή και συνδέονται με το σύστημα της ενιαίας ενίσχυσης.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση «κυριαρχούν» δύο απόψεις για τη μελλοντική στήριξη των αγροτικών εισοδημάτων. Μερικά κράτη μέλη υποστηρίζουν ότι οι μόνες πληρωμές που πρέπει να παραμείνουν αφορούν τα δημόσια αγαθά προκειμένου να διατηρηθούν οι αγροτικές καλλιέργειες σε μεγάλες περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για να αποφευχθεί η περαιτέρω εντατικοποίηση και η εκβιομηχάνιση της γεωργίας που μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες στο περιβάλλον, στην οικονομία και την κοινωνία. Η άλλη άποψη υποστηρίζει ότι οι πληρωμές θα πρέπει να χορηγηθούν για να αποτελέσουν ένα δίκτυο στήριξης των αγροτικών εισοδημάτων προκειμένου να αποφευχθούν περισσότερο δαπανηρά και στρεβλωτικά μέσα πολιτικής.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Συμβούλιο Υπουργών και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατέληξαν σε μια πολιτική συμφωνία στις 26 Ιουνίου 2013 για την αναθεώρηση της ΚΑΠ (EC, 2013). Η συμφωνία σχετίζεται με τέσσερεις βασικούς κανονισμούς για την ΚΑΠ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου Υπουργών.

ι) Άμεσες Πληρωμές. Προκειμένου να επέλθει μια δικαιότερη διανομή της στήριξης, το σύστημα της ΚΑΠ για τις άμεσες πληρωμές θα πρέπει να συγκλίνει όχι μόνο μεταξύ των κρατών μελών αλλά και εντός των κρατών μελών. Επιπλέον, η

εισαγωγή πληρωμών για αύξηση πράσινου (30% του διαθέσιμου εθνικού φακέλου συνδέεται με την πρόβλεψη ορισμένων καλλιεργητικών πρακτικών) συνεπάγεται μια σημαντική συμμετοχή των επιδοτήσεων που θα συνδυάζεται με την παροχή περιβαλλοντικών δημόσιων αγαθών. Τα κράτη-μέλη θα διαθέτουν το 70% των άμεσων πληρωμών του εθνικού τους φακέλου στο νέο Βασικό Σχήμα Πληρωμών μείον οποιαδήποτε ποσά κατευθύνονται για νέους αγρότες, μειονεκτικές περιοχές, μικροκαλλιεργητικές μονάδες και πληρωμές που συνδέονται για ένα ειδικό προϊόν.

ii) Κοινή οργάνωση Αγορών. Οι ποσοτώσεις γάλακτος λήγουν το 2015, οι ποσοτώσεις στη ζάχαρη τερματίζονται στις 30 Σεπτεμβρίου 2017 επιβεβαιώνοντας τη μνεία που περιλαμβάνετο κατά την αναθεώρηση του καθεστώτος της ζάχαρης το 2005, παρέχοντας συγχρόνως πρόσθετο χρόνο για τις αναγκαίες προσαρμογές του κλάδου. Η πολιτική αυτή θα βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα των Ευρωπαϊών παραγωγών στην εσωτερική και διεθνή αγορά. Στην παραγωγή οίνου, η νέα συμφωνία σέβεται την απόφαση της αναθεώρησης του οίνου του 2006, που θέτει τέρμα στο σύστημα δικαιωμάτων αμπελοφυτεύσεων το τέλος του 2015, με την εισαγωγή ενός συστήματος εξουσιοδοτήσεων για την φύτευση οιναμπέλων από το 2016 και εντεύθεν με ετήσια αύξηση 1%. Τα σχολικά προγράμματα για φρούτα και γάλα θα επεκταθούν και ο ετήσιος προϋπολογισμός για φρούτα αυξάνεται από 90 σε 150 εκατομμύρια Ευρώ ανά έτος.

iii) Αγροτική Ανάπτυξη. Η πολιτική αγροτικής ανάπτυξης θα συνεχίσει την τρέχουσα επιτυχημένη πορεία. Τα κράτη-μέλη ή οι περιφέρειες θα συνεχίσουν να σχεδιάζουν τα Πολλαπλά Ετήσια Προγράμματα με βάση τα διαθέσιμα μέτρα σε επίπεδο ΕΕ. Αυτά τα προγράμματα θα συγχρηματοδοτούνται από τους εθνικούς φακέλους, όπου τα ποσά και τα ποσοστά συγχρηματοδότησης θα βρίσκονται στα πλαίσια του Πολυετούς Ετήσιου Χρηματοδοτικού Προγράμματος (MFF) για την περίοδο 2014-2020, κυρίως όσον αφορά στις μεταβιβάσεις κεφαλαίων μεταξύ των Άμεσων Πληρωμών (Πυλώνας Α) και Αγροτικής Ανάπτυξης (Πυλώνας Β) και στην κατανομή των εθνικών φακέλων. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να δαπανούν τουλάχιστον το 30% της χρηματοδότησης από τον κοινοτικό προϋπολογισμό για ορισμένα μέτρα που σχετίζονται με τη διαχείριση της γης, την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής και το πρόγραμμα Leader.

iv) Οριζόντιος Κανονισμός για χρηματοδότηση, διαχείριση και παρακολούθηση εφαρμογής της ΚΑΠ. Η Επιτροπή θα παρουσιάσει μια έκθεση πριν το τέλος του 2018 και έκτοτε κάθε 4 χρόνια θα αξιολογεί την ΚΑΠ σχετικά με την

επίδοσή της και τους κύριους στόχους της, δηλαδή την επίτευξη της παραγωγής για τη διατροφή, τη διατηρήσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων και την ισορροπημένη περιφερειακή ανάπτυξη.

Τέλος, στις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής εντάσσεται η πολιτική για την ποιότητα των αγροτικών προϊόντων. Αυτό συνεπάγεται τη βελτίωση των πληροφοριών από τους παραγωγούς στους αγοραστές και τους καταναλωτές σχετικά με τα χαρακτηριστικά των προϊόντων.

Οι εξελίξεις αυτές στην ΚΑΠ εκφράζουν τις νέες τάσεις των καταναλωτών και ολόκληρης της ευρωπαϊκής κοινωνίας για ποιοτικά προϊόντα και προστασία του περιβάλλοντος, ενισχύοντας όμως ταυτόχρονα και τις διεθνείς πιέσεις προς τον ΠΟΕ για περιορισμό της στήριξης της γεωργίας, ιδίως των επιδοτήσεων που στρεβλώνουν το εμπόριο αγροτικών προϊόντων.

Παράλληλα, η διεύρυνση της ΕΕ θέτει το ζήτημα της αύξησης των δαπανών της ΚΑΠ, προκειμένου να καλυφθούν και οι νέες χώρες της ΕΕ που έχουν σημαντικό αγροτικό τομέα. Έτσι με δεδομένη την απροθυμία για αύξηση των δαπανών, η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ στρέφεται προς την κατεύθυνση της μείωσης της συνολικής στήριξης της γεωργίας.

Συνεπώς, η ελληνική γεωργία πρέπει να προσαρμοσθεί στις αλλαγές της ΚΑΠ επωφελούμενη από τις θετικές πλευρές των εξελίξεων, δηλ. από τη στροφή προς την κατεύθυνση της στήριξης των εισοδημάτων εκείνων των αγροτών που παράγουν ποιοτικά προϊόντα με φιλικές προς το περιβάλλον πρακτικές καθώς και από τη μεγαλύτερη έμφαση σε διαρθρωτικού τύπου ενισχύσεις. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να ενισχυθεί ο διαρθρωτικός εκσυγχρονισμός της γεωργίας προκειμένου να παράγονται προϊόντα διεθνώς ανταγωνιστικά σε κόστος και ποιότητα (Μαραβέγιας, 2004).

Επιπλέον μπορεί να εξασφαλισθεί απασχόληση και ικανοποιητικά εισοδήματα στους κατοίκους της υπαίθρου με λιγότερη εξάρτηση από επιδοτήσεις, ανάλογα με τις δυνατότητες κάθε περιοχής. Τέλος, τα παραγόμενα προϊόντα και οι τρόποι παραγωγής τους πρέπει να προσαρμοστούν αφενός στις τεχνολογικές δυνατότητες και στην επιχειρηματική αντίληψη των παραγωγών-αγροτών και αφετέρου στις συνθήκες ζήτησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baltas, C.N. (2006). "The Impact of Enlargement on EU Agriculture" in C. Stefanou (Ed.), *Adjusting to the EU Enlargement: Recurring Issues in a New Setting*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, Ch.3, pp. 49-61.
- Baltas, C.N. (2005). "The Effects of the Reform of the Common Agricultural Policy on EU Agriculture" in J.A.Brox, R. Caterall and P.E. Koveos (Eds.), *Structural Reform and Transformation of Organizations and Business*, APF Press, Toronto, Canada, pp. 223-236.
- Baltas, C.N. (2004). "The Economy of the European Union" in N. Nugent (Ed.), *European Union Enlargement*, Palgrave Macmillan, London, Chapter 10, pp.146-157.
- Baltas, C.N. (2002). "The Welfare Effects of the Berlin CAP Agreement on Greek Agriculture" in T. Georgakopoulos, C. Paraskevopoulos and J. Smithin (Eds), *Globalization and Economic Growth: A Critical Evaluation*, APF Press, Toronto, Canada, Chapter 17, pp. 241-256.
- Baltas, C.N. (2001). "The Common Agricultural Policy: Past, Present and Future", in F. Columbus, *European Economic and Political Issues III*, Nova Science Publishers, Inc., New York, Chapter 7, pp. 97-116.
- Baltas, C.N. (1997). "The Restructured CAP and the Periphery of the EU", *Food Policy*, 22 (4): 329-43.
- E.C. (2013), CAP Reform – *an explanation of the main elements*, memo-13-621, 26 June, Brussels.
- Μαραβέγιας, Ν. (Επιμέλεια) (2004). *Στρατηγικές Ανάπτυξης της Ελλάδας*, Εκδόσεις Παπαζήση, ΕΘΙΑΓΕ, Αθήνα.
- Mergos, G. (1998). "Agricultural Issues in Integration of CEECs in the EU". Published in N. Baltas, et. al. (Eds) *Economic Interdependence and Cooperation in Europe*, Springer – Verlag, Heidelberg.
- Μπαλτάς, Ν. (Επιμέλεια) (2001). *Αναπτυξιακή Στρατηγική και Επενδύσεις στη Μεταποίηση για Εμπόριο Αγροτικών Προϊόντων*, Υπουργείο Γεωργίας και Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Σαρρής, Α., Μέργος, Γ. και Σάρρος, Π. (1996). *Η Συμφωνία του Γύρου Ουρουγουάης και οι Επιπτώσεις στην Ελληνική Γεωργία*, IOBE, Ειδικές Μελέτες 25, Αθήνα.